

82 *Notes d'arquitectura contemporània a Andorra*

Ruth Casabella i Debils

RESUM: Les construccions en granit, els esgrafiats i les darreres construccions del segle XX formen el nucli d'aquestes Notes, en les quals s'aporta un material sobre l'arquitectura andorrana en un marc patrimonial, actualment en plena discussió i en tràmit legal en el Consell General.

El patrimoni és un concepte ampli i complex, que inclou diferents realitats, des de les manifestacions immaterials fins a les darreres experiències culturals.

Aquest patrimoni ha de ser protegit, conegut i reintegrat en la societat mitjançant una tasca de sensibilització adreçada a tots els públics, i amb un èmfasi especial als més petits i joves.

Dins del concepte *patrimoni* cal incloure l'art contemporani, és a dir, les manifestacions artístiques culturals de la nostra societat, el testimoni del nostre temps, els documents que serviran per conèixer l'avui en el futur.

L'art és el reflex d'un moment històric.¹ Per entendre les manifestacions artístiques del segle XX al país, s'ha de fer quatre pinzellades de l'Andorra emmarcada en aquest context cronològic.

A principi del segle XX ens trobem un país tancat i amb pocs recursos econòmics, on les idees de progrés només arriben pels fills d'immigrants.

Aquesta decadència s'acaba el 1927, amb la instal·lació de FHASA. La creació de la central hidroelèctrica comportarà la construcció de la xarxa viària d'Andorra, la comunicació amb França i Catalunya, més l'arribada de mà d'obra estrangera, amb nous conceptes, socials, econòmics, culturals, arquitectònics... que permetran l'obertura d'Andorra al segle XX.

A partir dels anys 30 apareixen els primers hotels balneari a Escaldes, construïts per donar una resposta a la demanda d'un turisme elitista que arriba a Andorra a la recerca de paisatges bucòlics i aigües termals.

També és el moment en què importants arquitectes catalans treballen a Andorra: Josep Puig i Cadafalch, Cèsar Martinell, Josep Maria Sostres, Adolf Florensa... Tot i la intervenció d'aquests talents en la construcció d'un nou país modern, la necessitat d'habitatges i la urgència de satisfer la creixent demanda degeneraran en l'actual caos urbanístic, sense criteri arquitectònic ni estètic.

Els anys 60 assistim a l'anomenat *boom* econòmic; importants transformacions socio-econòmiques sacsegen Andorra, que passa a ser visitada per milers de turistes, i el país dels Pirineus es converteix en el *supermercat* dels Pirineus.

1. L'obra d'art és filla del seu temps, i a la vegada, el transcendeix. És un punt de partida en l'aproximació al coneixement sensible de l'home i la seva història.

Aquest turisme de masses permetrà el desenvolupament de la societat, però també la destrucció de molts trets, costums, usos... propis de l'Andorra rural.

A final dels anys 60-70, el país experimenta un important augment de l'activitat cultural, noves inquietuds fan que s'aixequin edificis emmarcats en els moviments artístics internacionals, com el santuari de Meritxell, de Ricard Bofill.

Però ha estat en els darrers quinze anys quan, a través del Govern, els comuns i la iniciativa privada, s'han fet importants projectes artístics: la Mostra d'art d'Andorra, el simposi d'escultures de la CASS, el naixement del primer mur cortina o Caldea, la creació d'escoles d'art, la gestió del comitè andorrà de l'ICOM o l'ICOMOS, sales d'exposició, galeries d'art privades... són alguns exemples d'una societat andorrana oberta, internacional i multicultural.

En aquesta evolució dels valors de la societat andorrana, s'ha d'esmentar el desenvolupament de l'art i l'arquitectura. En aquest procés destaca l'anomenada *arquitectura de granit*, un estil i una manera d'entendre la construcció viu entre 1930 i 1950.

El conjunt d'edificis que formen part d'aquesta denominació tenen com a característiques comunes el material constructiu: el granit, disposat en niu d'abella escapçat o irregular. Un altre tret és la recuperació de les formes neoclàssiques, com la utilització d'obertures emmarcades amb arcs de mig punt i la marcada composició, ritme i sentit estètic de les façanes.

Testimonis de l'arquitectura de granit en trobem a les dues vessants del Pirineu, i a Andorra hi arriba per tres vies: pels enginyers de FHASA, pels treballs dels arquitectes catalans (Josep Puig i Cadafalch o Adolf Florensa) i per la mà d'obra estrangera, bàsicament picapedrers d'origen gallec especialitzats en el treball del granit.

Alguns dels principals exemples d'arquitectura de granit que trobem són els hotels balneari d'Escaldes-Engordany, l'hotel Rosaleda d'Encamp, la casa Lacruz, la clínica Vilanova, el xalet Arajol, Ràdio Andorra (Encamp), l'antiga caseta de FHASA, la casa Duró, les galeries Cristall, el col·legi Sant Ermengol...

La casa Lacruz, a Escaldes-Engordany, és un dels testimonis més destacats de l'arquitectura de granit d'Andorra, pensada pel polifacètic arquitecte català Puig i Cadafalch, que va treballar en diferents projectes al país durant els anys 40: la rehabilitació de l'església de Sant Esteve d'Andorra la Vella, on va intervenir en la construcció del darrer pis del campanar romànic i en el disseny de la portada lateral, i la construcció de la nova església de Sant Pere Màrtir d'Escaldes-Engordany, projecte que no es va fer realitat, com l'habitatge per a la família Claverol, que tampoc no es va realitzar.

El projecte de Puig i Cadafalch a Andorra que es va fer realitat, parcialment, és un hotel a Escaldes, actualment conegut com la casa Lacruz, datat el 1940.

Aquesta casa és un edifici plurifamiliar amb planta trapezoïdal, construït amb granit disposat en niu d'abella. Els plànols originals reflecteixen un edifici més gran, destinat a ser un establiment hotelier, i el resultat final té un cos central menys.

A la façana hi trobem alternança de balconades de fusta i tribunes; aquest joc atorga un dinamisme en la composició de l'edifici, tant a la façana principal com a la lateral.

La coberta de fusta i pissarra és en dues vessants i sobresurt considerablement el ràfec; també a la coberta trobem quatre mansardes.

La casa Lacruz és un edifici que presenta punts de connexió amb el noucentisme, pel retorn a les formes neoclàssiques i la claredat de les línies arquitectòniques.

Tot i la importància dels elements estètics, com ara la composició de la façana, és un tipus de construcció sobretot funcional.

A principi del segle XX es desenvolupa a Andorra un primer turisme d'elit amant del paisatge i de les aigües termals.

Per atendre les necessitats d'aquests viatgers sibarites seguidors del romanticisme, sorgeixen els primers hotels balnearis, situats a Escaldes-Engordany, a la zona del Roc del Metge, d'on brolla aigua a 70 graus, una de les fonts termals més calentes de tot Europa. Amb l'explotació d'aquest recurs natural, podem esmentar alguns dels precedents de Caldea:

L'hotel Pla, construït entre els anys 1930 i 1935 a partir de l'ampliació de l'antiga casa Pla, pel seu propietari, Xavier Pla, el primer arquitecte titulat d'Andorra. L'edifici, de planta quadrangular, té una planta baixa i quatre pisos, amb balconades de ferro forjat i realitzat amb pedra diversa, maó, fusta i pissarra.

L'hotel Muntanya, també a Escaldes-Engordany, és un edifici datat del 1904, però fins als anys 30 no es va habilitar com a hotel. De planta rectangular irregular, té una planta baixa, 4 pisos i golfes. Els materials de construcció són pedra vista i arrebossats de fusta, la coberta és de fusta i pissarra en dues vessants. Destaquen les formes sinuoses inspirades en el modernisme català i les baranes de ferro forjat dels balcons.

L'hotel Valira, de l'any 1934, situat a Escaldes-Engordany, està dissenyat per l'arquitecte benedictí Celestí Gusi, seguidor de Puig i Cadafalch, i aixecat en granit disposat en forma de niu d'abella. Aquest establiment hotelier és un edifici de planta rectangular i 5 pisos cobert en dues vessants, del qual sobresurten les tres llucanes i les obertures emmarcades amb arcs de mig punt de la planta baixa.

La història d'aquest edifici està relacionada amb els monjos de Montserrat, els quals promouen durant la dècada dels anys 30 diferents edificis a Escaldes, com el garatge Valira, l'escola Meritxell o l'hotel Valira, sota el nom de Cultura Andorra, S. A. Com tot edifici, ha evolucionat en funció de les necessitats: el 1943 les propietats dels monjos de Montserrat passen a la família Reig, el 1980 se n'enderroca la pèrgola i els jardins que arribaven fins al riu, i l'any 1991 es porta a terme una important restauració per fer de l'hotel Valira un establiment adequat a les necessitats actuals. Una curiositat: conserva en funcionament un dels primers ascensors d'Andorra.

L'any 1943 s'aixeca a Encamp un majestuós edifici que marca una fita en el desenvolupament de l'oferta turística i arquitectònica d'Andorra. Dissenyat com un establiment de luxe, destinat a una clientela selecta, incorpora les màximes comoditats del moment: ascensor, 60 habitacions amb bany, aparcament central, calefacció general... El propietari, el senyor Joan Puigsubirà Rovira, n'encarregà els plànols al prestigiós arquitecte català Adolf Florensa.

Florensa dóna a l'edifici un cert aire neoclàssic, atès el seu gust pel noucentisme, un moviment cultural nascut com a resposta als excessos modernistes i que pretén un retorn a les formes neoclàssiques.

L'hotel s'organitza a partir d'una planta rectangular que s'aixeca en sis pisos: planta baixa soterrani; primer pis (a nivell de carretera), on trobem la recepció, decorada amb vidrieres pintades amb temes bucòlics, i tres menjadors; les quatre plantes restants estan destinades a les habitacions. El material utilitzat és el granit, disposat en carreus irregulars. Per tant, l'hotel Rosaleda és un dels exemples més significatius de l'anomenada arquitectura de granit.

L'hotel Carlemany comença a construir-se l'any 1948, però no serà fins al 1953 quan s'obrirà al públic. Aixecat a partir d'una marcada planta rectangular, és un volum arquitectònic d'importants dimensions, que destaca en el paisatge urbà d'Escaldes. Es distribueix en una planta baixa, tres pisos destinats a les habitacions i golfes caputxines. Cal comentar d'aquesta construcció el marcat sentit estètic de la façana principal, definida per la composició simètrica i l'alternança de balconades i finestres, que s'obren a partir d'arcs de mig punt i estan emmarcades per maó. La combinació d'aquests dos materials (maó i granit) crea un joc visual i contribueix a l'embelliment estètic de l'edifici.

Hi ha un seguit d'habitatges i edificis de propietat privada de la primera meitat del segle XX, importants tant per la seva tècnica com per la seva estètica, que són testimonis arquitectònics d'aquest context històric.

Un edifici aixecat en granit però que no comparteix les característiques de l'arquitectura de granit és el projecte de la Casa dels Russos, a Santa Coloma, que neix a principi de la dècada dels anys 10 del segle XX i va ser encarregat al jove arquitecte català Cèsar Martinell, seguidor de Gaudí, el 1916.

Construïda amb carreus de granit irregular, és de planta quadrada, amb un soterrani i dos pisos, organitzats a partir de l'escala. Al material propi del país, el granit, la casa hi incorpora elements decoratius modernistes i arcs cecs d'inspiració llombarda sota el ràfec de la teulada.

La Casa dels Russos va incorporar tot un seguit d'innovacions en l'Andorra del moment, com ara la introducció del bany. Tot i així, no va ser un punt de referència per als arquitectes i constructors del país.

Entre aquests habitatges hi havia la casa Palau de Sant Julià. A principi del segle XX, aquesta població entra en una etapa de desenvolupament, i un testimoni arquitectònic d'aquest moment d'auge socioeconòmic és la casa Palau, aixecada davant l'actual plaça de la Germandat.

Construïda per la família Albós, que mantenia estrets contactes i negocis amb Barcelona, la casa Palau seguia els criteris del gust de la capital catalana dels anys 20. És a dir, significa, en el seu context rural, la introducció de nous models urbans, a part d'incorporar certes comoditats, com un garatge, únic en l'Andorra dels anys 20.

Datada aproximadament del 1925-30, l'arquitecte Joan Albós Palau va projectar un

edifici destinat a l'habitatge, format per cossos rectangulars decorats amb elements classistes, com ara frontons, motlures i volutes.

La fàbrica de llanes d'Escaldes-Engordany es va establir vers l'any 1920, per elaborar mantes de llana i va subsistir fins aproximadament els anys 40. Al llarg del temps ha albergat diferents activitats i actualment està abandonada.

Aquests edificis són de planta rectangular i destaquen perquè la part superior de la façana principal està esgraonada, un motiu inspirat en els edificis industrials catalans i del qual també trobem algun testimoni a Sant Julià.

En aquestes dues poblacions trobem diferents testimonis de cases amb esgrafiats. Aquesta tècnica de baix cost és un recurs decoratiu, com l'arrebossat, fàcil, barat i que atorga prestigi a l'edifici.

La casa Fusilé, a Escaldes-Engordany, conserva esgrafiats, recentment restaurats, en una de les façanes laterals, on es poden observar una font amb garlandes, un medalló amb la data de construcció (l'any 1935) i una sèrie de formes geomètriques que emmarquen aquests motius.

L'exemple més singular i d'avantguarda de l'arquitectura andorrana és la casa Farràs, datada del 1952-56 i projectada pel prestigiós arquitecte català J. M. Sostres, que aplica conceptes del moviment Modern, Le Corbusier i la Bauhaus a Andorra.

Aquesta construcció, amagada pel soroll, la gent, els comerços i el caos urbà de la Rotonda d'Andorra la Vella, s'allunya totalment de les composicions arquitectòniques que trobem al país, amb una façana marcadament asimètrica, difícil de llegir, que trenca amb la distribució clàssica i monòtona.

Un altre element que en destaca és la coberta, totalment amagada, sense ràfec, un intent més d'allunyar-se de la monotonia arquitectònica urbana.

Un punt d'inflexió en l'evolució de l'arquitectura d'Andorra ha estat el santuari de Meritxell, un projecte faraònic i colossal, amb amfiteatres, un viaducte, centres comercials, un llac artificial... D'aquest somni de Ricard Bofill només se n'ha fet realitat una petita part, una construcció que s'intenta integrar en el paisatge, amb problemes estructurals i que no suporta el pas del temps com les velles esglésies romàniques.

Tot i aquestes mancances, 25 anys després de la seva construcció, Meritxell es presenta com un dels exponentes més representatius de l'arquitectura d'Andorra de final del segle XX.

L'eclecticisme monumental de Ricard Bofill ha enriquit la cultura material del nostre país amb una obra representativa i ha establert un precedent pel que fa a l'arquitectura.

En aquest breu repàs de la trajectòria constructiva d'Andorra, cal esmentar la desentertada restauració de l'església de Santa Eulàlia d'Encamp, duta a terme entre el 1987 i el 1989 a partir d'un projecte firmat pels arquitectes Josep Martorell, Oriol Bohigas i David Mackay.

Cal mencionar també l'elevat nombre d'edificis públics aixecats els anys 80 amb una estètica similar: freda i geomètrica, amb volums quadrats, més o menys funcionals: la

piscina dels Serradells, el comú d'Andorra la Vella, el comú d'Escaldes-Engordany i l'edifici del Govern, entre d'altres.

Destaca, pel trencament que suposa, el comú d'Encamp. Les obres d'aquest edifici van començar el 1982, sota la direcció de Robert Suso. L'arquitecte català va presentar un projecte amb voluntat d'innovació, tal com es volia des de la institució.

L'edifici comunal és de planta triangular –forma geomètrica poc funcional–, cosa que va causar més d'un maldecap a l'arquitecte a l'hora de distribuir les diferents dependències.

Els materials, igual que la concepció, també són una novetat a Andorra: l'acer i el vidre.

Al seu moment el comú d'Encamp va ser molt criticat, però durant els darrers deu anys diferents edificis han seguit aquesta estètica i han utilitzat els mateixos materials, com les seues socials de diferents entitats bancàries:

L'edifici intel·ligent d'Andbanc, a Escaldes, també de Robert Suso. Aquest edifici, totalment gestionat informàticament, plantejava un repte tècnic, ja que no es va aixecar de nova planta, sinó que es va rehabilitar una antiga construcció industrial, a la qual es va adaptar un mur cortina, entre altres elements que li atorguen un cert aire futurista.

Altres exemples d'aquesta nova arquitectura de vidre i acer són la seu social d'Andbanc, a Andorra la Vella, o l'edifici de Banca Privada d'Andorra a Escaldes-Engordany. Dins d'aquest moviment també podríem esmentar l'edifici Quars, a la Rotonda, del francès Patrick Genard.

Una de les construccions més emblemàtiques d'Andorra és el centre termolúdic Caldea, a Escaldes-Engordany, una fantasia arquitectònica destinada a l'explotació de l'aigua termal.

La concepció de l'obra és del francès J. M. Ruols, que va dirigir un equip de tècnics amb experiència en arquitectura relacionada amb l'aigua.

El projecte, força complex tècnicament, es va resoldre a partir de la combinació de diferents tipus de triangles, i el resultat és un centre termolúdic que ocupa 6.000 m², distribuïts en tres registres coberts amb un total de 10.000 m² de vitralls i una torre de 80 metres d'alçada.

Incorpora l'antic poliesportiu d'Escaldes, una zona comercial, ofertes gastronòmiques i diverses possibilitats de gaudi de l'aigua.

Cal dir que el projecte de Caldea, promocionat pel comú d'Escaldes-Engordany, s'allunya del típic balneari termal que utilitza l'aigua per a finalitat mèdiques. Caldea està pensat per relaxar-s'hi, divertir-se i posar-se en forma, un nou concepte d'explotar l'aigua termal.

Bibliografia

- CANTURRI, P. «L'arquitecte Cèsar Martinell i Andorra» A: *Ex-libris Casa Bauró*. Andorra. Govern d'Andorra, Ministeri de Turisme i Cultura, 2000, Fulls de Bibliografia, 3
- CAVERO, P. «Visió del segle XIX, a Andorra vers el segle XXI». A: MÀRQUEZ BERNA, ERNESTO (ed.). Andorra, 1996. p. 128-139
- COL·LEGI OFICIAL D'ARQUITECTES D'ANDORRA *Patrimoni en perill*. Andorra. Col·legi Oficial d'Arquitectes d'Andorra, abril 2002, Publicacions tècniques del Col·legi Oficial d'Arquitectes d'Andorra
- HITCHCOCK H. R. *Arquitectura de los siglos XIX y XX* Madrid. Cátedra, 1993, Manuales de arte
- LACUEVA, L. *Els pioners de l'hosteleria andorrana del segle XVI al segle XX*. Andorra. Govern d'Andorra, Ministeri de Turisme i Cultura, Fundació Crèdit Andorrà, 2001
- SAUSSET, D. «Un pays en mutation et La tentation de l'art contemporain». França. L'Oeil, 2000
- «La crisi de la societat andorrana, el segle XIX". A: *Història, geografia i institucions andorranes, se-gona ensenyança*. Andorra. Govern d'Andorra, Ministeri d'Educació, Joventut i Esports, 1998
- Guia. Set itineraris d'Andorra*. Andorra. Caixa Andorrana de Seguretat Social, 1993

Papers de Recerca Històrica

Normes de presentació d'articles

1- Els treballs que es presentin a *Papers de Recerca Històrica* han d'ésser inèdits i no estar pendents de publicació.

2- Els originals s'han de presentar en dos suports:

- Paper. Els articles, en format DIN A4, aproximadament 15 fulls, per una sola cara, a un espai i amb lletra Times New Roman, cos 12. Les ressenyes poden ésser més breus.
- Disquet. El tractament de text preferent és Word o similar. L'etiqueta del disquet ha d'incloure el/s nom/s de l'autor/s, el títol de l'article i el programa amb què s'ha editat.

3- Il·lustracions. Preferiblement originals, en suport digital sempre fàcil de reproduir. Si són imatges digitalitzades, han de trametre's en arxius dels formats següents: JPG, TIFF o EPS.

4- L'article s'acompanya d'un breu resum (unes 100 paraules) en català (per part de l'autor), castellà i francès (pot fer-ho l'autor).

5- Les notes i les referències bibliogràfiques dels articles, breus, se situen a peu de pàgina. Hauran d'estar justificades al llarg del text i numerades.

6- Les referències bibliogràfiques dels llibres utilitzats han de citar-se segons els criteris que es dedueixen d'aquest exemple (normes ISO 600):

a) llibres: COGNOMS, NOM: *Títol* (en cursiva). Lloc d'edició. Editorial o entitat editora, any.

Exemple: GIMÉNEZ, J.; GIRONDO, L. *Càlcul a l'escola. Reflexions i propostes*. Barcelona. Graó, 1990. Col·lecció Guix, núm. 13

b) pel que fa a les referències d'articles publicats en revistes:

- article d'una revista: COGNOMS, NOM: «Títol del capítol en cometes» A: Títol. Núm. Any. Pàgines.

Exemple: FREGA, A.: «Noves tecnologies en l'educació musical» a EUFONIA. Didàctica de la música, núm. 4, 1996, pàg. 7-20.

- els capítols de llibres i/o d'obres de varis volums: AUTOR: «Títol de l'article». A: Cognoms, Nom: Títol (en cursiva). Lloc d'edició. Editorial o entitat editora, any.

Exemple: TRAUTH, E.: «Noves tecnologies en l'educació musical» A: A. Kents (ed.): *Enciclopèdia de l'educació*. Barcelona, núm. 25 (supl. 7), 1998, pàg. 93-114.

c) Fotografies: indicació de l'autor, l'any i la procedència.

d) Documents d'arxiu: nom de l'arxiu complet (indicant-hi si és necessari l'abreviatura posterior. Referència de la sèrie documental (en cursiva). Volum, caps, lligall, altra referència.

Els articles es poden fer arribar a la Societat Andorrana de Ciències (Secció d'Història). Avinguda Príncep Benlloch, 30, 3r pis. Andorra la Vella, o a l'adreça electrònica sac@andorra.ad.

Consell de redacció de PRH